

ÍZIS ÉS KATARZIS.

I.

A krízis irodalmának áttekintése után természetes sorrendben a kibontakozás irodalmának áttekintése következnek.¹ A krízis és kibontakozás között azonban hézag van: a kettőt egymástól lényeges pont választja el. E pont, a krízisnek kritikus pontra való érkezése és átváltódása valami mássá, — a krízis legmagasabb foka, ugyanakkor első lépés a kibontakozásban. Ezen *túl* az ember nem kezdhet el beszélni megoldásról, sajátos módon *itt* már nincsen semmi megoldani való; a helyzet megfordult: ahogy az előbb az általános tendencia a bonyolódás volt, most a megoldás lett. A krízis végső kiélesedése egyben a megoldottság kezdete is. Ezt a legegyszerűbben katarzisznak lehet nevezni.

A katarzisznak nincsen irodalma. Történetfilozófiai, lélektani, társadalomtudományi és egzisztenciafilozófiai könyvekben ugyan történik rá utalás, de egyetlen szerző sem feledkezik meg arról, hogy hangsúlyozza: a probléma nem tisztán történeti, lélektani, vagy társadalmi. Egyformán tartozik valamennyi tudományba, anélkül, hogy teljes leírását akármelyik meg tudná adni. És ahelyett, hogy az ember azt az utat választaná, amely külön-külön közölné az egyes tudományok álláspontját, helyesebb és egyszerűbb, ha olyan szemléletet választ, amely lehetőleg összetett és egyszerre tudja megvilágítani azt, amiről szó van. E komplex szemléletnek természetesen megvan a veszélye. Mivel megállapítás, elemzés, értékelés, kritika állandóan összejátszik, sohasem lehet minden oldalon teljes és sokszor kénytelen megelégedni utalásokkal. Ezzel szemben megvan az az előnye, hogy mindig az «egész»-re vonatkozik. A katarzisz nem külön történelmi, vagy társadalomtudományi, vagy lélektani,

¹ L. *Modern apokalipszis*. A világkrízis irodalma. Társadalomtudomány 1935. 2—3.

vagy morális kérdés, hanem a kultúra kérdése és pedig egy sajátos és végső értelemben az. «Erkölcstan, politika, gazdaságtan, pszichológia — mondja Maritain — amennyiben az adott világban az ember konkrét helyzetével foglalkozik, sohasem lehet tisztán egy tudomány tárgya . . . ezen *felül* van az a belátás, amely képes arra, hogy igazi tudományos fokon a prakszist is kielégítse s ez az, amely egyszerre *lényeg*et és konkrétumot, a természet és a szellem rendjét feltárja». Ennek a szemléletnek következménye volt az a megismerés, amely a mai krízis természetét abban jelölte meg, hogy: «vallásos.»

2.

A krízis jellegének megállapítására nem következhetik más lépés, mint annak a kérdésnek felvetése, hogy mit jelent a krízis a modern ember életében. Ehhez azonban tudni kell, hogy ki az a modern ember. Eliot szerint mindenki, aki Rousseau Vallomásait olvasta. Valéry azt írja, hogy a modern európaíra három dolog jellemző: először olyan területen él, amely valaha a római birodalomhoz tartozott, másodsor keresztény, harmadszor a görög szellem örököse. Mindkét meghatározásban van valami merev esetlenség: túlságosan statikus. Valószínű az, hogy, ami a modern embert jellemzi, az nem kész helyzet, hanem inkább küzdelem befejezetlensége. Modern ember annyi, mint ellentétek feszültsége: drámai helyzet. Történeti erők összeütközésében áll. És a legtöbb, amit erről az emberről el lehet mondani, nem az, hogy minő elemeket hord magában, hanem, hogy ezek az elemek milyen drámai szituációt teremtenek.»

A modern ember őseitől két dolgot örökölt: nagy kultúrát és ezzel a kultúrával való elégedetlenséget. A kultúra nagyságát senkinek sem jut eszébe kétségbe vonni: körül kell néznie és életének minden ténye meg fogja cáfolni. Az elégedetlenséget époly kevéssé lehet kétségbevonni: magába kell néznie és tapasztalni fogja megszámlálhatatlan ellenkezését mindazzal szemben, ami körülötte történik. A modern ember tudatában összekeveredik a kultúra csodálata ugyane kultúra ellen támasztott kifogásokkal: tisztelet és kritika, sőt hódolat és lázadás. Ebben a helyzetben az ember elfogadhatja azt az álláspontot, amit Rousseau, hogy a kultúrát teljesen át akarja lépni. Ez volna az

a magatartás, amelyben az elégedetlenség győz. Rousseau az első, aki e helyzetben a kultúra ellen foglalt állást. Ez a romantikusok életmagatartása, ez Schopenhauer, vagy Kierkegaard filozófiájának ihlete, Dosztojevszkij, vagy Tolsztoj megváltásának rugója, Baudelaire költészetének, Wagner zenéjének, Cézanne festészetének tartalma, ez a szellemiség jelentkezik a marxi szocializmusban éppen úgy, mint a freudi pszichológiában: az előtérbe lépő elégedetlenség. De az ember elfoglalhatja azt az álláspontot is, amelyet Goethe és mondhatja, hogy a kultúra elégtelenségét nem úgy lehet a legbiztosabban kiküszöbölni, ha eltávolítom, hanem, ha továbbépitem. A tiltakozás céltalan: a kultúra nem tüntethető el. Nem mi csináltuk, hanem halottaink. És a halottak alkotása nagyon nehezen ingatható meg. A változtatás egyedüli módja nem az, hogy széttrombolom, hanem, hogy feljebb emelem. A rousseaui út csak érzelmi; a goethei út szellemi. A szellemi úton jár Byron költészete, Nietzsche filozófiája, Beethoven zenéje, Böcklin festészete, a tiszta tudományos törekvések képviselői: a nagy modern matematikusok, fizikusok, asztronómusok, egy Ranke, vagy Burckhardt történettudománya. A modern embernek ebben a két áramlatban állást kell foglalnia. Sohasem állhat meg tisztán csak az egyikben. Minden embernek új meg új viszonyt kell teremtenie, a kérdést más és más úton kell a maga számára megoldania. Mert a modern ember drámai szituációja éppen az, hogy milyen egyensúlyt állít fel és tud felállítani a kultúrával való teljes elégedetlenség és a kultúra teljes helyeslése között. A modern ember sohasem lehet az egyik, vagy a másik. A dráma éppen az, hogy mind a kettő és, hogy ezt a kettősséget végig kell küzdenie.

3.

Így érkezik el az ember a modern európai tulajdonképpeni drámájához. Van eset, amikor ez az európai olyan magatartást tanúsít, hogy a történeti helyzetével járó feladatot az előbbi felül újabb nehézségnek tartja s azt a kultúrának, közvetve emberi sorsának rovására írja. Itt is kiütközik az elégedetlenség, ami kifogásait jellemzi. Ez a fajta ember nem úgy áll szemben életproblémájával, hogy: íme a feladat, amit meg kell oldanom, lássunk hozzá és csináljuk a lehető legjobban. Éppen ellenkező-

leg: vádakat kohol és ürügyeket talál, hogy nehéz helyzetéért valamit okolhasson. Első kérdése nem az, hogy: miképpen csináljam meg, hanem az, hogy: miképpen *ne* csináljam meg. Ezzel nem segít magán, — de talán ez az a szándék, ami egzisztenciájának legmélyebb pontjára utal és megéri a legbelső lényegét. Elégtelensége mögött van valami ebben az emberfajtában, ami örül ennek az elégedetlenségnek. A kérdéseket csakis azért elé-síti ki, hogy a maga számára a kérdéseknek súlyosbított és el-nehezített formáját tegye átélhetővé. A krízist bonyolítja és ezzel természetesen közreműködik a kultúra felbontásában. Kultúra alatt összefoglalva mindazt, ami társadalmi, lélektani, gazdasági, morális stb. Ez a fajta ember nem segít magán elégedetlenségével, de nem ez a fontos, hanem az, hogy nem is akar segíteni. Amit akar, az: szétszedni és lebontani. Kultúrát, társadalmat, kapcsolatokot, államot, önmagát sem véve ki. Az ösztön benne soha-sem tudatos; de a történet erői az emberben nem szoktak tudatosak lenni. Az életrombolás ebben a szellemiségben sohasem lép előtérbe, ami előtérbe lép: az elégedetlenség, éspedig rendkívüli érzelmi és művészi, vagy tudományos apparátussal igazolva saját helyzetét. Az elégedetlenség titkos értelme az, hogy a negatívumokban van otthon, — ez a negatívum a szenvedélye. Igyekszik mindennemű lehetőséget elvágni arra, hogy az ember más is lehessen, mint elégedetlen. Minden eszköz jó arra, hogy el-hintse és terjessze kétségeit, bizonytalanságát, lázadását, a meg-oldásokról való lemondást. Eltolja magától az esetleges kibonta-kozás alkalmait: itt akar felőrlődni, saját elégedetlenségében akar elégni és megsemmisülni. E szellemiség képviselői bárhol jelennek meg, tudományban, művészetben, politikában, társa-dalomban, magánéletben: mindenütt a reális világgal szemben elégtételül épített irreális világképpel járnak. Mindegyiknek van valamilyen álma, amelyet a konkrét valóság ellen készített, akár olyan ez, mint a romantikusoké, akár olyan, mint az utópistáké, Vagyis akár romantikus visszavágyó (főképpen művészi irány), akár romantikus előrevágyó (főképpen tudományos és társadalmi irány, a technikai «haladás»-eszmé, szocializmus stb.). De nem az álom a fontos, hanem az a helyzet, ami vele az álmot készít-tette: az elégedetlenség, de még emögött: a valóság nem akarása, szembenállás az adott és kiszabott történeti feladattal, amelyet

nem akar megoldani, mert a legmélyebb ösztön benne nem a megoldás, hanem az elodázás, sőt a rombolás felé viszi.

De tanúsíthat az ember a történeti feladat iránt olyan magatartást is, amely hősiességnek fogja érezni azt, hogy ilyen súlyos helyzetbe született. Ez az embertípus sohasem fog magában álmvilágot hordani: nem szökik meg a valóság elől úgy, hogy irreális képzeletvilágra utal. Éppen ellenkezőleg, erénye az lesz, hogy belelásson a valóságba, amelyet egyedüli talajának érez. Minél mélyebben akarja megismerni és minél élesebben beszámolni arról, ami történeti, szükségszerű és reális. Az ilyen típusú ember mindig az adott helyzettel számol és kritikája is egy neme a világ igenlésének. E szellemiség képviselői bármely területen jelentkezzenek is, mindenütt abszolút produktivitásukról ismerni meg őket. És e teremtő tehetség mögött az emberi lét fölött érzett öröm van. Az elégedetlenség oly stádium, amikor a világ nagyszerűségét még nem látja át teljesen. Mihelyt átlátta, az elégedetlenség feloldódik. Természetes, hogy ismét más helyen újból elégedetlenség támad, de ez megint csak megoldódik és így támad egyre tisztább képe a világról.

A modern ember drámája e két szellemiség szembenállása; más szóval: ez a drámai feszültség teszi a modern embert. Természetes, hogy most már nem az eredeti drámáról van szó. A krízis nem a nagy kulturális örökség és a vele való elégedetlenség szembenállása, hanem ennek a szembenállásnak integrálódása. Egyik oldalon az elégedetlenség — álmvilágba menekülés — valóságfélelem — élettávolság, a másikon: alkotás — realitás — hősiesség magatartás, át- és átszöve mindenütt a maga ellentétével egész szellemiséggé fejlődve. A modern európai legbelsőbb élménye ez a drámai összeütközés és csak ennek az embernek van ma teljes és igazi jelenléte az időben, aki a drámát aktuálissá tudja tenni és annál inkább van jelenléte, minél teljesebben teszi aktuálissá. Minél távolabb áll tőle, minél felületebben éli át, annál kevésbé él a jelenkorban.

Ezen a helyen kell feltenni azt a kérdést, hogy miért támadt az embernél a kultúrában e rendkívül nehéz helyzet? — amire nem lehet más válasz, mint, hogy: a nagy örökség egyúttal kötelesség. Nehéz helyzet csak ott támad, ahol az ember kötelességét megtagadja. A nagy kultúrával feltétlenül együtt jár az a köte-

lezettség, hogy az ember tovább építse. Kultúrában születni nemcsak annyit jelent, hogy élvezni a kiváltságokat, amiket az ősök alkotása teremtett,¹ hanem annyit is, hogy előkészíteni az utódok kultúráját. A modern ember helyzetében azonban az a nehézség, hogy a kultúrával együtt őseivel kifogásokat is kapott és e kettőséget kell élnie. Aki nem éli, az nincs jelen a korban és minél kevésbé éli, annál nagyobb a «korszerűtlenségi koefficiense» (Ortega kifejezése). És vannak emberek, akiknek korszerűtlenségi koefficiense oly nagy, hogy a mából nem vesznek részt és nem is vehetnek, vannak, akik még egy háborúelőtti, vagy 1890-es, vagy még régebbi történeti stádiumban élnek. Ezek számára ez a problematika teljesen idegen és semmitmondó. Az ő szembenállásuk más természetű: nekik saját lemaradottságukkal kell megküzdeniök. Korszerűtlenségüket csaknem minden esetben azzal igazolják, hogy: a mai idő romlik, a régi jó idő sokkal jobb volt. Ez a stereotyp igazolás, az, amivel korszerűtlenségükből még erényt és fölényt igyekeznek kovácsolni. Ez az emberfajta nem modern európai és egész élettrendje régen időn kívül álló elhagyott forma.

E kérdésre vonatkozóan még egy pont elintézetlenül maradt s ez az, hogy miért jellemzi a modern ember helyzetét a múlthoz való viszonya, sőt miért ez az egyedüli megjelölési lehetőség? Eliot azt mondja erre, hogy az ember mértéke csak elődje lehet. Az eredetiség, egyéniség, sajátosság, mindig csak az ősökkel, a tradícióval szemben lehet egyéni, eredeti, sajátos. Mindenmű tulajdonságot az elődök határoznak meg («The individual and traditional talent»). Az ember csak az ősköz viszonyítva lehet egyéni s így az ember történeti helyzete csak a tradícióval szemben jelölhető meg. Így hát, ha arról van szó, hogy ki a modern ember és mi jellemzi történeti helyzetét, akkor azt a módszert kell követni, ami a jelen esetben is alkalmazást nyert, vagyis, hogy az ember a modern európaiat szembeállítja őseivel.

4.

Modern európainak lenni annyit, mint átélni azt a drámai szituációt, amely az időből fakad s az embert az elé az alterna-

¹ L. Ortega fejtegetését a modern hűszévesekről «Az elégedett fiatalúr» fejezetében. (A tömegek lázadása.)

tíva elé állítja: elhagyja az európai kultúrát, vagy folytassa. Ebben a kontroverziában benne lappang a világ-, élet-, ön-értékelés is. A kultúrával együtt az ember kénytelen dönteni és dönt is afölött is, hogy: produktív társadalmi életet éljen-e, megvalósítsa-e szándékait stb. Ebben a kérdésben valamennyi bennefoglaltatik, mert hiszen a kultúra világot, társadalmat, államot, egyéni szellemiséget is jelent.

Érdemes közelebbről megnézni néhány olyan közönségesebb helyzetet, amely a mai ember magatartására jellemző. Ezek közül a helyzetek közül egy sem típus akár lélektani, akár társadalomtudományi, akár történeti szempontból, sokkal inkább világhelyzet, amely állandóan mindenki számára nyitva áll, — a modern ember drámájának egy szituációja, amin, ha nem is teljesen, de részben minden európai keresztülment és megy és menni fog és ezért közvetlenül, belülről érti, mert útjába esik. Valamennyinek pedig közös ismertető jele van: a krízisarculat. Leonov orosz regényíró mondja az ötéves tervről írt regényében egy emberről, hogy olyan arca volt, mintha még mindig ezerkilencszázhuszonháromban élne. Valamennyi arculatnak az a közös jellemvonása, hogy ezerkilencszázharminchatban él. Akármilyen viszonyban áll a mával, benne van. Mindjárt az első helyzet, amit lótoszevőnek lehet hívni (Szerb Antal: Magyar irodalomtörténetének kifejezése) bizonyíték erre. A lótoszevőre jellemző, hogy úgy él, mintha nem volna krízis, a helyzet komolyságával és nehézségével szemben sajátos eszméletlenségben, mintha édes és kábító gyümölcsöt evett volna, ami elfeledtette vele reális helyzetét. De ezen az arcon is ott van az idő drámai feszültsége. A faj súlytalan flapper, vagy jampec mintha gondtalan felületességével nem venne tudomást arról, ami körülötte történik, lát-szólag tisztán élvező életet él, amennyiben sikerült neki «elfelejteni» az időt, amelyben él. A lótoszevő mégis krízis-arculat és egyike a legjellegzetesebbeknek. Mert az elfelejtés csak annak szempontjából van, amit valaki el akar felejteni. A lótoszevő azt hiszi, hogy, amit nem akar észrevenni, azt nem is vette észre. Pedig ez a világhelyzet csak a krízis tekintetében van: csak annyiban, amennyiben valaki nem akar feleszmélni rá, hogy hol él. Ezért az a helyzet jobban ki van szolgáltatva a krízis állapotának, mint akármilyen másik, mert kénytelen mindig pontosan

és éppen az esedékes, a jelentkező kritikus szituációnak hátat fordítani, mindig azt, aminek megoldása a legfontosabb volna, «elfelejteni.» A lótoszevő példa arra, hogy az ember a történet feladott drámájából mennyire nem tudja magát kivonni soha és amennyiben mégis kísérletet tesz rá, ez mennyire magára az emberre üt vissza. Mert gondolható-e, hogy bármit is elér azzal, ha nem vesz tudomást az időről? Vájjon arathat-e mást, mint önmaga ámitását? És nemcsak a flapper, vagy a jampec lótoszevő: ez a lényegtelené válásnak csak két határesetje. Ebben a világhelyzetben van mindenki, aki az idő feladata alól kivonja magát és úgy tesz, mintha itt nem volna semmi megoldani való, megkísérel egy kortól elütő stílust megvalósítani, amely az adott helyzettel úgy számol, hogy úgy tünteti fel, mintha nem kellene vele számolni. A lótoszevőnek végeredményben ugyanúgy részt kell vennie az időszerű játszmában, mint mindenkinek, rá is ugyanazok a szabályok érvényesek, mint másra, de állandóan olyan magatartást tanúsít, amellyel azt akarja jelezni, hogy ő mindezek felül van és rá ez nem vonatkozik. Ez a helyzet végeredményben a maszkhöz vezet: a gondtalanság mosolya a lótoszevő arcán megfagy, az ember lényegtelené lesz, tényleg elveszti minden kapcsolatát az idővel és, ami belőle marad: az üres térbe meredő lárva, mialatt a kor továbbrohan.

Egészen más az «outsider» helyzete. Sokszor találkozni vele és elméleteiről lehet megismerni. Teljes tudatában van annak, ami történik, de azt hiszi, abban a kivételes kitüntetésben részesült, hogy a megoldásnak is birtokában van. Ide tartozik a politikai párt, amennyiben programmatikus és programját tényleg komolyan is veszi. Outsider minden részlettudomány (pszichológia, statisztika, gazdaságtan stb.), mint univerzális megoldási kísérlet, minden társadalmi mozgalom, amely «alulról», vagy «felülről» akarja a világhelyzetet megoldani. Az outsider-szituációra jellemző az, hogy «kívülről» kísérli meg és pedig gyakran egyszersmindenkorra feloldani a krízist, — kívülről, vagyis nem magából az időből, konkrétan, adott tényekből kiindulva, hanem elméletből, absztrakt módon, saját eszméit a valóságra erőszakolva. Ez a törekvés mégcsak nem is segít és mégcsak részleteket sem old meg: részint, mert a kiindulás sohasem lehet másutt, mint éppen az idő középpontjában,

részint, mert a megoldás sohasem irányulhat a részletekre külön, hanem mindig csak az egészre, részint pedig ennek, éppen úgy, mint a krízisnek, egzisztenciálisnak kell lenni, élményszerűnek, sorsszerűnek. Osztályuralmi kísérletek, szocializmusok, akár nemzetiek, akár nemzetköziek, programok, tudományos befolyások mindig a tényleges történeti egzisztencián, a válságot élő emberen, népen, államon «kívül» vannak, — külső beavatkozással akarják az időt áthatni s ez a törekvés, ahogy eddig is mindig eredménytelen volt, az is fog maradni.

Mielőtt a legfontosabb drámai helyzet szóba kerülne, még egyet kell szemügyre venni: a lemaradást. Ez a helyzet nem az a jellegzetesen korszerűtlen, amelyről az előbb volt szó: a korszerűtlen számára az egész krízis-helyzet idegen, az időn kívül született, nincsen valóságos kapcsolata a mával és nem is volt. A lemaradt részt vett a korban, de nem tudott lépést tartani vele. Az aktuális feladattal, a minden pillanatban újra más és más kritikus szituációval elvesztette és mindjobban elveszti érintkezését. Az idő között és között a távolság egyre nő: mindjobban elmarad. Visszaesik a múltba. Ha a kontaktus megbomlásakor csak egy-két ütemnyi késése volt, ez a késés egyre nagyobb lesz, A lemaradás nem feltétlenül az öregedéssel jár együtt, vagy nem a provinciális helyzetből folyik; «megáll», illetőleg «lemarad» mindenki, aki a történet folyton új és új feladatát diktáló ütemét elvéti és a világtörténelem ritmusából kikapcsolódik. Őlthet ez a helyzet olyan alakot is, hogy az ember «megmerevedik», olyat is, hogy «széthull», olyat is, hogy «kifulladás», vagy «összetörik.» Minden esetben azt jelenti, hogy egzisztenciája elveszti az időben való jelenlétet, életmenetében «korszerűtlenségi koefficiens» támad s ennek egyre növekvő hajlama van, egyre nagyobb lesz a távolság egyéni sorsa és a közös emberi sors között.

5.

A legfontosabb helyzet az időszerűség, helyzete. Ez a megjelölés természetesen koránt sem jelenti azt, hogy az ember itt minden divat, jelszó, napi esemény martaléka, hárem, hogy a világtörténelemmel közvetlen kapcsolata van. Az előbbi szituációkra jellemző az, hogy az ember megoldást választ. Itt az ember önállóságát feladja és az idővel diktáltat magának. Bäumler

Nietzsche-könyvében azt írja: «nem arról van szó, hogy az ember önállóan akar, vagy kényszernek van alávetve, hanem arról, hogy valami az ember által történik». Az ember nyitva áll az idő felé, hogy az általa történjék. A magatartás csak egyik oldalon passzív, vagyis fogadja be azt, amit az idő mond, a másik oldalon aktív, mert megvalósítja a történet által mondottakat. Az ember a történet elszenvédője, ugyanakkor cselekvője. Állandó egyensúly és folytonos közvetítő helyzet a történet nagy erői és a valóság között. Ez a helyzet az, amit időszerűnek lehet hívni.

Határozottan felismerhető formai helyzetről itt épolj kevésbé lehet beszélni, mint egyebütt. Amiről szó van, inkább helyzetek sora, folyamat és drámai feszültség. A kiindulópont minden esetben a modern európai örökségének felismerése; észre kell vennie az egyik oldalon a nagy kultúrát, azt, hogy életét ebben a kultúrában kell megvalósítania, adott társadalmi helyzetben, bizonyos eszközökkel, szellemi tradícióval, gazdasági, szociális és morális körülmények között kell élnie, a másik oldalon pedig mindezzel szembefordulnia. Az alternatíva felmerülése nélkül az ember nem él a mai korban. A szembefordulást azonban rögtön követi az a szándék, hogy az ember a kultúrát, amelyet elégtelennek tart, felbontsa. Minden modern európaiban megvan ez a destruktív attitűd: támadja a társadalom, morál, államélet pontjait, amelyeket kifogásol. A folyamat egzisztenciális volta itt tűnik ki, az a tulajdonsága, hogy nemcsak arra irányul, amit célba vesz; — amennyiben az ember a destruktív attitűdöt felveszi egy kérdésben, fel kell vennie az összes többi kérdésben is. A kultúra kritikája együtt jár a történet, a morál, az egyéniség, az életmód, sőt önmaga kritikájával is. Mert a kritikus magatartás nem társadalmi, nem osztályi, nem egyéni, hanem «vallásos», ami ugyanaz: nem a valóság megnyilvánulására vonatkozik, hanem a lényegre, a metafizikai központra.

A feleszmélést követi a kritika, ezt pedig: a lázadás. Minden modern ember a kritikus és destruktív periódus után fellázad a kor ellen, amelyben él: aktív térre lép és megkísérli kifogásait konkretizálni. A kritika nem marad magánügy, személyes élmény, hanem általános magatartásban jelentkezik, amennyiben új szituációt akar teremteni és a régít destruálja. A modern kor

tele van lázadókkal («suffrage universel»). A mai kultúrának nincsen egyetlen pontja sem, amelyet ne tettek volna kérdés-szerűvé. Könnyen azt lehetne hinni, hogy a lázadás különböző elszigetelt helyeken keletkezett: lázadás a fizika területén, a régi fizikával szemben, a morál területén a régi morállal szemben, a politika területén, az ízlés stb. területén — és ez az egymástól függetlenül jelentkező sok lázadás teszi ki a modern lázadó attitűdöt. Éppen fordítva igaz: a középponti, metafizikai, vallásos mélységben lejátszódó lázadás volt előbb és ez jelentkezett lassan a kultúra valamennyi területén. Valamennyi lázadásnak teljesen azonos jellege van és mindegyik ugyanarra a közös és általános kiindulópontra megy vissza: az élményre, amely úgy akar túljutni a kor által feladott nehézségen, hogy szembeszáll az örökölt kultúrával és azt szétszedi. És e lázadás, mint ahogy minden előbbi magatartás is, «vallásos.» Amilyen mértékben lázad az ember valamilyen tudomány, a közerkölcs, vagy államiság ellen, úgy kell lázadnia önmaga ellen is. De itt sem képességei, tulajdonságai, — ez csak ideiglenes és el nem mélyült forma — hanem lázad sajátmaga, mint személy, mint lény ellen. Senki sem fogja kétségbevonni, hogy a fizikában a relativizmus párhuzamos a modern művészeti törekvésekkel, a lélektani törekvésekkel, a társadalmi jelenségekkel, hogy a világháború, a nemzetközi, nemzeti, gazdasági és gyakorlati krízisek egy közös pontból fakadnak. Innen támad a modern embernek az a magatartása is, hogy önmaga ellen lázad fel.

A lázadásnak elmélyülő és terjedő tendenciája van, mindig általánosabbá válik és mindig pontosabban és élesebben a lényegre vonatkozik. Ritkán éri el azt az intenzitást, hogy kiterjedjen a kultúra egész területére és kérdészerűvé tegye az egész kort egész berendezésével, az embert egész alkatával. Ilyen rendkívüli szélső eset csak egy van: Nietzsche. Egyébként többé, vagy kevésbé izoláltan a lázadás tovább élesedik és egyes pontokon sikerül a kultúrát teljesen felemésztenie. Új helyzet támad: a nihilizmus.

Minden vonalon keresztülvitt nihilista magatartás nincsen. Mindig marad legalább egy pozitív pont az ember életében, amit meg akar menteni. Akár társadalmi, akár vitális, akár morális, akár valamilyen egyházhoz tartozó, akár művészi területen, az

ember kénytelen valamit megtartani. És ez a valami a lerombolás eredményébe vetett hit. A nihilista magatartás egészen ritka esetben «gonosz», vagy «elvetemült.» A leggyakrabban csupán radikális és sohasem az értelmetlen rombolásvágy mozgatja, hanem az a titkos érzület, hogy ennek a rombolásnak teremtő attitűdje van. A nihilista mögött a romboláson túl kezdődő új világba vetett hit áll. Erről a nihilista nem tud, de nihilizmusához ez adja az erőt. Sőt a nihilizmus: a világ nem ér semmit — az élet nem ér semmit — az államnak nincs értelme — a közösségnek ugyanannyi — a kultúra üres semmiség: mindez őszintén és teljesen csak akkor érthető és vihető végig, ha ez a túlbanba vetett hit abszolút intakt. A lemondás, a szaggatottság, a megvetés, az undor, az emberi viszonylatoktól való elszakadás, elzárkózás, tiltakozás, a világ és élet semmibevevése, ami éppen a nihilizmus, semminemű érték el nem ismerése, szkepszis és cinizmus, magány, a kor iránt tanúsított irtózat, — mindez lényegében csak akkor igaz, ha az ember az utolsó cseppig telítődik vele, ha tényleg nem hisz semmiben, nem tart komolynak semmit és nem tartja érdemesnek, hogy tettet, vagy szót vesztegessen arra, amit egészen reménytelennek tart. De a nihilizmus végső magatartása, határhelyzet és már utal arra is, ami túl van rajta. Ebből nem következik az, hogy, aki nihilista, annak el kell érkeznie oda, ami a nihilizmuson túl van; ami ebből következik, az, hogyha valaki teljesen végigéli, elérkezik a katarzishoz.

6.

Az egész dráma lefolyásában nem lehetne nagyobb hibát elkövetni, mint azt hinni, hogy szándékos, előre elhatározott és tudatos. Ellenkezőleg: minden lépést, ahogy egy pszichológus mondja: «a legnehezebb, az egész embert alapjában megrázó kényszer élménye előz meg és kísér». A drámai fejlődés kivétel nélkül minden esetben a dráma szereplőjének leghatározottabb akarata és tiltakozása ellen történik. Az embert valami magával rántja, néha előre űzi. A krízis-magatartás alapvető tulajdonsága, hogy soha sem részleges, körülhatárolható, csak a környezetre, vagy csak a belső helyzetre vonatkozó, hanem mindig az egészre, a lényegre, a metafizikai központra vonatkozik. Az ember, amikor az időbe lépett, vállalta az összes feladatokat: kri-

titkát, szembenállást, helyeslést, értékelést, elhelyezkedést, minden következményével. Mihelyt egy feladatot nem old meg, azonnal kényszerhelyzetbe kerül: vagy újra nekiindul és megoldja és akkor továbbfejlődhet, vagy helyesebb, ha az ember azt mondja, hogy «érhet», vagy kilép az időből és akkor háttatfordít (lótoszevő), vagy kívülről próbálkozik (outsider), vagy lemarad (korszerűtlen), — de minden esetben elveszti az időt, vagyis existenciátlaná válik, mert a történet tovább megy, az idő halad, — ahogy Rilke mondja: «auch wenn wir nicht wollen, Gott reift». Ha életének lényegét meg akarja tartani, tovább kell küzdenie: lázadnia, végül el kell érkeznie a nihilizmusig, a teljes tagadáshoz. A nihilista szituáció az utolsó szabad helyzet, a «szabadgondolkodás», az egyéni megoldási kísérlet végső magatartása. Innen csak egyetlenegy út vezet tovább, mindegyik között a legnehezebb: a katarzis.

A katarzis egyrészt a nihilizmusból, másrészt a kibontakozásból érhető meg. Két erő dolgozik benne: a végső kétségbeesés vad elszántsága és a már otthonát megtaláló nyugodt önbizalma. Az egyik oldalon a megkövesedett közöny mindazzal szemben, ami történik és történni fog, teljes vágytalanság és nemtörődomség: a nihilistának mindegy, hogy mi következik, a tényeket hidegen és megvetően veszi tudomásul; de ugyanakkor a nihilista gúnyos és keserű, feldúlt és ugrásrakész, van benne valami haláltmegvető vakmerőség, annyira megkérgesedett, hogy semmire sincs tekintettel, — mindent elvesztett. A másik oldalon pedig a megkezdődő feloldottság, a sóvárgott új-ízű, új-fényű világ, ami egész küzdelmében ösztönzője volt, — ennek érzi már vonzó voltát, új és nagyszerű bizalom, kedv, nyíltság, öröm, amely a helyzetet, minél nehezebb az, annál csábítóbbnak tartja, a vitális erők teljes erővel újra fellobbannak s mintha nyomukban csak most kezdene a világ először a maga nagyszerűségében feltárulni. Mindkét tényező odahat, hogy az ember félelmetlen legyen, abban az értelemben, ahogy Nietzsche használja («Wir Furchtlosen») és Turennet idézi, amikor ütközet előtt azt mondja: «Tu trembles? Tu tremblerais bien davantage, si tu savais, ou je te mene — reszketsz? Hogy reszketnél akkor, ha tudnád, hová viszlek!» Mi a félelmetlenség? — ha az ember félelem nélkül viszi magát félelmetes helyzetekbe. Az ember felel-

metlensége önmagával szemben: nincs már szüksége arra, hogy visszarettenjen bárminek is a végiggondolásától, kimondásától, vagy megtevésétől. Túl van mindennemű tekintetbevételeken: elszánt és bátor. De, mint egyebütt is, ez nem tisztán az embernek önmaga felé fordult viselkedése, nem csakis pszichológiai attitűd. A kíméletlen és radikális önkritikának az az eredménye, hogy most már beszámol és be mer számolni minden tényről, — de ez az élet minden területére kiterjed, a világ minden tényével szemben kíméletlen és radikális kritikát fog gyakorolni. Új felelősség, új szembenállás, új meggyőződés, amellyel új kockázat jár, az új magatartásért új helyállás, új munka vállalása, mindaz, ami valóban megremegetti az embert, ha arra gondol, hogy ezek mellett ki kell tartania, itt támadásokat kell majd leküzdenie és az embert tényleg remegés fogja el annak láttára, hogy micsoda nehézségeken keresztül tudja csak megvalósítani mindazt, amit akar, milyen mérhetetlen küzdelem árán tud csak igen keveset keresztülvinni abból, amire pedig egész erejére szüksége van. Ez a félelemtelenség a legelső és legfontosabb feltétel ahhoz, hogy az ember a katarzist átélje. Ez a morális és egzisztenciális feltétel ahhoz, hogy meglegyen a bátorsága, hogy a kritikálázadás-nihilizmus stádiumai alatt kifejlődött ellenkezést és elégedetlenséget a végsőig fokozza és ugyanakkor feladja. Már tudja, hogy nem tűrhet kompromisszumot az élet egyetlen területén sem, mert «ha leszállítja igényeit, akkor meghamisítja az értékeket — nincs más útja, mint hajlíthatatlannak maradni» (Evola). A katarzisz az összes elmúlt és bekövetkező drámai szituációk kiélesedése: egyszerre valamennyi élethelyzet, morális követelmény, megalkuvás lehetősége, harci *vágy és teljes apáthia*, életkedv és menekülésösztön követelőően lép fel. Az ember előbbi megzavarodásához újabb, az utóbbinál sokkal súlyosabb zavar járul: érzi, hogy elérkezett az idő, amikor valamire döntenie kell. Bátorsága már megvan hozzá, csak még iránya nincs, — mert, ahogy a nihilizmusnak minden irány egyforma rossz, annak az állapotnak, ami a nihilizmuson túl van, minden irány egyforma jó, — most a katarziszban csak egyetlen irány van. Tájékozódását elvesztette. Szembenáll a semmivel, — ő volt az, aki a világot felbontotta és lerombolta, de ezen a semmin át kell ugrania. A helyzet folyton élesedik és feszül, mindig erősebb

kényszerek lépnek fel, amelyek az elszánt lépés megtételére hajtják. Az ember elodázza, amíg lehet, mert ebben a drámai szituációban is, mint az összes előbbi helyzetekben az idő az embert akarata ellenére sodorja. Így következik be az utolsó megrázkódtatás, a szorongató helyzet és kimondhatatlan feszültség, amely az embert ugrásra kényszeríti. Ez az ugrás haláltmegvető, mert az ember tudja, hogy mi forog kockán: eddigi szembenállásai, bármennyire élte is őket, nem voltak ilyen mértékben aktuálisak. Most egyszerre felel szemlél arra, hogyha így folytatja, milyen élet lesz az, amikor szemben kell állania az állammal, amelyet époly kevéssé tart figyelemre és értékelésre méltónak, mint a közösséget, tradíciót, morált, ízlést, személyes kapcsolatokat; szembe kell szállnia az egész korrallal és minden korrallal. A nihilizmus emellett a felfogás mellett ki akar tartani, de a dráma tovább fejlődik — érik. Nem állhat meg. Az embernek ugyanis ugrania kell: bele a semmibe. Vagy a semmi csak a szakadék, amin túl kezdődik valami más? Nem tudja. Erre az ugrásra senki sem tanította, erről senki sem beszélt neki — és most a szakadék szélén áll. Meg kell tennie és mégis vár. Amíg már nem várhat tovább. Senki sem segíthet rajta, egyetlen szót sem mondhat arról, mit, hogyan tegyen. Mindent magának kell tennie és az egész felelősséget magának kell vállalnia mindazért, amit tett. És akkor a szorultság legmagasabb fokán, amikor érzi, hogy a teljes szakadás pillanata elkövetkezett, félelemtelen, hideg, vakmerő, de kétségbeesett és feldúlt, — egy pillanatban, az egész világot és önmagát teljesen feladó lendületben: ugrik? — vagy kénytelen ugrani? — viszi valami? — vagy önként megy? — nem tudni. De a következő percben érzi, hogy már más levegőt szív, más atmoszférát érez. Túl van.

A katarzis a modern ember drámájában egyetlen pillanat. De a személyes élményben ehhez éppen úgy időre van szüksége, mint a többi drámai helyzetben, csak sokkal kevesebb időre. A katarzis az intenzitások és megőrző döntések oly feszültségét jelenti, amit az ember hosszabb ideig nem is képes elviselni. A jó katarzis tulajdonképpen ritkán jelentkezik egyszerre, mint generális fellépő «megtisztulás»: leginkább, mint egyetlen nagy megfordulás és több kisebb megrázkódtatás. És végül van ember, akinek az «ugrás» nem sikerül, — ez az ember élhet tovább, részt-

vehet társadalomban, államéletben, tudományban, művészetben, de a sikertelenség bélyege ott marad, az idő számára nem fog jelenteni semmit és ő maga is lényegtelen lesz, mert nem tudott «megtisztulni».

7-

William James beszél egyszer és kétszer született típusról (once-born type, twice-born type): olyan emberről, akinek sorsa simán és irányváltoztatás nélkül folyik le és olyanról, akinek életében egy az egész emberre kiható megrázkódtatás merőben új irányt szab. A modern európai, történeti helyzete szerint, ha a katarzist átélte, «másodszor születik», de vele együtt másodszor születik az a világ is, amelyben él. A katarzis nem külön pszichológiai, történeti, társadalmi, morális megrázkódtatás, hanem «vallásos», vagyis mindez együtt. Az ember, a pszichológiai lény, a szembenállásból indul ki és látja a következőket: lelki tulajdonságai a modern világban fokozatosan elértéktelenednek, korrumpálódnak, mechanizálódnak, elvesztik tartalmukat, szétzilálódnak, egyre jobban és jobban belekényszerül a lázadó magatartásába, szépségszísébe, megvetésbe; ezzel párhuzamosan halad a társadalom helyzete, amelyben a dekadens és korrump polgári társadalom átalakul burkolt diktatúrává, ahol pretoriánusok uralkodnak, az egész közösség megmerevedik mechanikus bürokráciává, a társadalom nagyobbik fele rabszolgává süllyed, amíg a helyzet kiélesedik két osztály harcává, uralkodó és szolgáló harcává, amíg a kettő egybeolvad és lesüllyed a proletárizmus osztálytalanságába, — ez az osztálytalanság a teljes felbomlás, ami a pszichológiában a nihilizmusnak felel meg; az államéletben a demokrácia és a liberális állam átmege a cézarizmusba, ez a hivatalnokállamba, amely teljesen a világtörzstök kezébe kerül, fellép a forradalmi szellem, ami szétrombolja az államszervezetet és az államiság a régi értelemben felbomlik — ez a felbomlott állam ugyanannak a stádiumnak felel meg, ami a társadalomban az osztálytalanság, a pszichológiában a nihilizmus; végül a világszemlélet a liberális polgári világ idealizmusából áthajlik az elfogult nacionalizmusba, ez a rigorizmusba, ami a másik oldalon kiváltja a világnézeti narkotikumokat, menekülés-elméleteket, de a felbomlás tovább folyik, fellép

az alaptalan szofisztika, a teljes szkepszis, s utoljára az ököljog filozófiája, ami nem egyéb, mint a szellemiségben jelentkező nihilizmus, vagyis: osztálytalanság, vagyis: felbomlott állam. A krízis világfolyamat, ahol morál, állam, társadalom, ember, szellem, művészet, szokás krízise csak megnyilvánulása ugyanannak a kritikus világhelyzetnek. S a katarzist, amit az ember átél, nem pszichológiailag, társadalmilag, politikailag, hanem metafizikailag éli át s a megújulás nem az egyes ember, hanem az egész emberiség, az egész világ megújulását jelenti.

Az emberiség ma még csak a krízis-folyamat legelején tart és amennyiben katarziszról beszélni lehet, ez csak egyes emberi személyekben és csak részlegesen folyt le. Egyes személyekben és sohasem az egész embert átható mélységben: az ember egyedül semmiféle életproblémáját megoldani nem tudja. Életét megvalósítani csak közösségben, társadalomban, államban, emberiségben képes s minden önálló kísérletével egyedül marad. A katarzis egyelőre még csak élmény — az egyéni megoldás tükrében a világválság megoldási lehetősége, nem történeti esemény, nem az egész emberiség fejlődésére kiterjedő stádium, ami lefolyt, vagy, ami éppen aktuális, hanem feltétlenül bekövetkező nagy lépés, ami felé az egyes emberekben lefolyt katarzis mutat és ami felé az emberiség tart. Éppen ezért mindarról, ami a katarzison túl van, még homályosan sem lehet beszélni. Amennyiben a megújuláson túlról valaki valamit mondani akar, az csak egyéni tapasztalat lehet, sohasem közös, vagy az egész emberiségre kiterjedő világhelyzet. Lehetne idézni, nem nagyon bőven, de mégis egyre gyakrabban feltűnő gondolatokat, amelyek a katarzison túlról beszélnek: a megoldásról, kibontakozásról, arról az élményről, amely már nem a krízis ellenszere, hanem, ami egészen újonnan megalapított élet-állam-társadalom-művészet-szellem távlata. De elég, ha csak egyetlenegy idézet mutat rá arra, hogy mi a megújulás lényege, azért is, mert ez a legközvetlenebb, legegényibb, azért is, mert az európai ember történetében ez az első, azért is, mert végeredményben még ma sem tudtak tovább menni. Ez az idézet Nietzsche «Vidám tudományából» való és a következő: «mi újak, névtelenek, nehezen érthetők, mi, egy még nem igazolt jövő koraszülöttei, — nekünk új célra van szükségünk és új eszközökre is, ugyanis új egész-

ségre, erőteljesebb, könnyebb, szívósabb, elszántabb, vidámabb egészségre, mint minden előbbi és eddigi volt. Aki arra szomjazik, hogy az eddigi értékeket és vágyakat átélje és az ideális «Földközi Tengert» körülhajózza, aki a legegényibb tapasztalat kalandjából tudni kívánja, hogyan érezheti magát az ideál hódítója és felfedezője, ugyanakkor művész és törvényhozó, szent, apostol, jós, egészen régistilű isteni magányos, annak mindenekelőtt egyre van szüksége, a nagy egészségre, — olyanra, amije az embernek nemcsak van, hanem, amit állandóan meg is szerez és meg kell, hogy szerezze, mert mindig újra feladja, fel kell, hogy adja!... És most, miután sokáig így útban voltunk, mi az ideál argonautái, bátrabban, mint ahogy okos lett volna és elég gyakran kárt vallottunk és hajótöröttekké lettünk, de, ahogy az előbb szó volt róla, egészségesebbek, mint ahogy számunkra megengedhető lett volna, veszélyesen egészségesekek, ismét és újra egészségesekek lettünk, — úgy látszik, hogy jutalmul még olyan fölfedezetlen földrészt találtunk, amelynek határait még senki sem mérte fel, földrészt, amely túl van minden eddigi földrészen . . . világot, amely oly mérhetetlen gazdag szépségben, idegenségben, kérdésszerűségben, félelmetességben és isteniben, hogy kíváncsiságunk éppen úgy, mint hatalomvágyunk önkívületbe esik . . . Hogyan elégedhetnénk meg ilyen reménységek és távlatok után, a tudás és ismeret ilyen éhsége után, még a jelenkor emberével? . . . olyan emberi-emberfölötti jólét és jóakarati ideálja tárul itt fel, amely gyakran embertelennek is fog látszani, például olyankor, ha az egészet a földön eddig érvényes komolyság mellé állítjuk és kitűnik, hogy mellette minden eddigi szó, mozdulat, hang, pillantás, morál, feladat tulajdonképpen önkéntelen paródia ...»

8.

A katarzisz ideje, mint változás és az egész emberiségre kiterjedő megújulás, még nincsen itt, de már itt van és érezteti hatását, mint az egyes embernek a megújulásra való szándéka és törekvése és az egyéni katarzison átment emberi típus jelentkezése. Ortega mondja, hogy az államélet megújulása olyan formák között, ahogy ma folyik, elképzelhetetlen, — mindez ismétlés, elmúlt korok politikai próbálkozásainak örökös utánzása. Majd

ha el fog jönni «az az államférfi, aki a történetírókat megrémíti», aki mindent egészen másképpen csinál, mint, ahogy a történelemből meg lehetett volna tanulni, másképpen csinál, szóval, mint 1789, vagy 1830, vagy 1848, vagy 1918, vagy 1932, aki egészen új módszerekkel dolgozik, mert új intenciója, új koncepciója van, csak attól lehet remélni az új államiság kezdetét. Tény, hogy, amikor egy mai államférfiről van szó, a történetíró ásít: kívülről tudja már az összes variánsokat, mit ér el, mit érhet el, mik a lehetőségei, hol fog megbukni. Túlságosan kiszámíthatók, túlságosan politikai epigonok mind, a német, orosz, olasz, spanyol forradalmak történeti utáztatok és hatástalanok. A meglepő és kiszámíthatatlan, ami korábban Nagy Frigyes, vagy Napóleon volt, az egyedüli, ami lehetővé teszi az államiság megújulását.

Szánalmas próbálkozás államférfiak, ökonomisták részéről az a szándék, hogy a krízist megoldják és az emberiséget vezessék, anélkül, hogy ők maguk bármely ponton a krízisen túl lennének és bármely csekély mértékben átestek volna a katarzison, — anélkül, hogy másodszor születtek volna, az emberiséget kényszerítsék a megújulásra és előkészítsék rá.¹ Ez a katarzis jelentősége a mai társadalmi, állami, művészi, morális, szellemi élet minden területén: egyetlen garancia van csak, ami az ember tettét és szavát igazolja s ez a katarzison való átmentség foka. Aki e nagy válságpontra nem égett át, aki nem újult meg, miután bírálta és elítélte a kultúrát részleteiben és egészében, nem vetette meg az emberiséget és önmagát, nem jutott a nihilizmus megsemmisítő szélsőségeibe s aki megállás és visszafordulás nélkül nem tette meg a nagy ugrást, — az a mai embernek nem tud semmi lényegeset mondani, csak ismétlgeti, amit úgymint mindenki tud. Különböző programok, bármilyenek, bármilyen területen, csak a krízisre vonatkoznak és nem azon túlra. Nem oldanak meg, csak interpretálnak. Részleges megoldási kísérletek hiábavalóak: külpolitikaiak, gazdaságiak, közművelődésiek, nevelésiek, — mindezek a maguk kicsinyes helyhez-

¹ Keiner, der heute ruft und meint zu führen — Merkt, wie er tastet im Verhängnis. Keiner erspäht ein blasses Glühn von Morgenrot (S. George).

kötöttségükben és jelentéktelenségükben neveltségesekek. Távolabbi, mélyebb, univerzálisabb, személyesebb és ugyanakkor minden emberre kiterjedőbb és kötelezőbb lépések megtételéről van szó. Nincs gazdasági krízis: kritikus szemmel nézett gazdaság van; nincs krízis családi életben: a társadalomban, a közerkölcsben, a családban, társadalomban, közerkölcsben krízist élő emberek vannak, akik számára az egész világhelyzet válságos. A krízis nem egyes pontokon oldható meg, nem élhető végig minden következményével valamely részletjelenségben. A részletmegoldás csak a nagy középponti megrázkódtatásnak és megújulásnak következménye lehet. — Ezt jelenti a katarzison átment embertípus a modern európai társadalomban.

Ennek az embertípusnak megjelenése magában a krízisben is új helyzetet teremt és a mai társadalmi, állami és pszichológiai szituációra vonatkozó kritikában is. A krízisben élő embernek a világra vonatkozó ítéletekben nincsen kompetenciája: szubjektíven és távlattalanul fog ítélni, mert érdekelt fél. Véleménye csak az őszinteségig mehet el, de sohasem az igazságig. A krízisen túl levő ember ítélete már érdektelen annyiban is, hogy nincsen szüksége rejtőzésre, leplezésre, annyiban is, hogy már átélt helyzetről beszél. És így a krízisre vonatkozóan teljesen ugyanolyan szavakból álló kijelentés más értelmű, ha a krízisben élő s más, ha a katarzison túlment ember teszi. Nem a kijelentés a fontos, hanem az attitűd. Ugyanazt az ítéletet kimondhatja az egyik és a másik és az ítéletnek más lesz a jelentése. Akinek világhelyzete negatív, annak ítélete, amit kimond, ha pozitív is, negatívumot jelent. Mert az ítéletben a világhelyzet dönt, nem pedig a fogalmazás. Az attitűd felismerése érzésszerűen már megvan, de még nem tudatos és nem általános. De mindig nagyobb mértékben kezdik felismerni, hogy soha magatartást világhelyzettől eloldani nem lehet. Ez a felismerés, ha tudatossá válik, az első lépés a tisztultságban és a katarzison túl levő szellemiség első jelentkezése: a bizalom olyan vezető, nevelő, tudós, gondolkozó, művész iránt, akinek világhelyzete pozitív és elfordulás attól, akié negatív.

Hamvas Béla.